Voorouders, grafheuvels en alven

In de vorige uitgave van Wende was er een artikel gewijd aan de legende van de “Kaboutermannekens in de Kempen.” Het zal de opmerkzame lezer wellicht zijn opgevallen dat dit kleine volkje met vele duizenden bij elkaar onder een berg woonde. Natuurlijke bergen komen in de Kempen evenwel niet voor, over het algemeen gaat het zelfs om een bijzonder vlakke streek met weinig uitgesproken reliëf. Toch vallen ons bij de bestudering van de vele Vlaamse en Brabantse volksverhalen die handelen over heksen, kabouters, duivels of reuzen telkens weer de toponiemen op die verwijzen naar de aanwezigheid van een berg, donk of heuvel. Historisch en archeologisch onderzoek naar de bewoningsgeschiedenis van het Vlaamse en Brabantse landschap heeft een opmerkelijke verklaring kunnen bieden voor het ontstaan van deze volksverhalen en de relatie ervan met oude heidense grafheuvels en cultusplaatsen kunnen aantonen. De resultaten van dit onderzoek bieden ons tevens een verrassend heldere blik op de kosmologische ordening van het landschap door zijn heidense bewoners vanaf de late prehistorie tot en met de Vroege Middeleeuwen. Opmerkelijk hierin is abrupte omslag vanaf de Volle Middeleeuwen, toen het christendom voor het eerst écht voet aan de grond kreeg in onze streken. Over de heidense beschouwing van het landschap in de late prehistorie en de grootschalige vernietiging van haar voorouderlijke geschiedenis in de loop van de Middeleeuwen handelt dit artikel.

De vorming van het land

Om de relatie tussen een bevolkingsgroep en de ruimte die zij zich heeft toegeëigend te kunnen begrijpen is het van cruciaal belang om te weten uit welke componenten deze omgeving is opgebouwd en welke de fysieke eigenschappen zijn van het landschap waarop een bepaalde cultuur zich heeft geënt. In een groot deel van Vlaanderen en Brabant bestaat de ondergrond uit zand, ook wel dekzand genoemd. Dit dekzand vormt een metersdik pakket dat werd afgezet tijdens de laatste ijstijd, het zogenaamde Weichselien (115.000-10.000 jaar geleden). Tijdens deze periode breidde de Scandinavische ijskap zich vanuit het noorden uit tot in Sleeswijk-Holstein. In onze streken heerste toen een koud en droog klimaat. Het grootste deel van wat nu de Lage Landen zijn bestond uit een schrale en desolate toendravlakte, letterlijk een “boomloze steppe” met voornamelijk grassen, mossen en dwergstruiken. De wind had in deze wildernis vrij spel en verwilderde rivieren stroomden via vlechtende en sterk wisselende waterlopen door het land. Door de grote hoeveelheid water die door het landijs werd vastgehouden lag de huidige zeespiegel wel 125 meter lager dan nu het geval is en het huidige Noordzee-bekken lag in die tijd dan ook droog. Van hieruit werden door de wind grote hoeveelheden zand opgeblazen en verderaf weer afgezet

Gerestaureerde grafheuvels met palenkrans te Goirle – Regte Heide.

in de vorm van paraboolvormige dekzandruggen.

Ongeveer 10.000 jaar geleden werd het klimaat geleidelijk aan warmer en vochtiger. Naarmate de temperatuur steeg maakte de toendra plaats voor een gemengd loofwoud met bomen als eik, beuk, els, olm en hazelaar. Het verwilderde rivierenstelsel veranderde in een afwatering langs meanderende rivieren met een stabiele loop. Door het afsmelten van de ijskap steeg de zeespiegel en liep het Noordzeebekken langzaam vol. Verder landinwaarts bracht dit een stijging van de grondwaterspiegel teweeg die zorgde voor veenvorming. Tijdens het Atlanticum (7800-5000 geleden), een periode waarin het klimaat net iets warmer en vochtiger was dan nu, nam deze veenvorming grote proporties aan. Een groot deel van het landschap was hierdoor nat en onbewoonbaar geworden. Enkel de hoger gelegen dekzandruggen, afgezet tijdens de ijstijd, waren nog geschikt voor bewoning.

Nadat het gesloten boslandschap lange tijd tot het territorium van groepen jagers-verzamelaars had behoord werd vanaf 4.300 voor onze tijdrekening (v.o.t.) ook landbouw en veeteelt bedreven op de Vlaamse en Brabantse zandgronden. Deze nieuwe economie had evenwel ingrijpende gevolgen op het milieu. Een deel van het bos werd gerooid en maakte plaats voor akkers, maar door gebrek aan toereikende bemestingstechnieken raakten deze snel weer uitgeput en verlaten. De voormalige akkers werden graaslanden voor schapen en geiten. Op die manier werden in de loop van het Neolithicum[1], de Bronstijd en de IJzertijd vrij grote delen van het landschap omgezet in heide.

Samenvattend kan worden gesteld dat het landschap in de late prehistorie was opgebouwd uit hoge zandruggen waarop nederzettingen en akkers lagen en waar tenminste een deel van het bos door het rooien van de bomen en begrazing was omgezet in heide. Daaromheen lagen beekdalen en moerassen, die de bewoonbare wereld omzoomden en begrensden. Het is in deze habitat dat in de loop van de late prehistorie een aantal prehistorische culturen kunnen worden onderscheiden. Uit het extensieve archeologisch onderzoek dat gedurende de laatste jaren in Nederland en, helaas in heel wat mindere mate, ook in Vlaanderen gestalte kreeg blijkt dat deze prehistorische culturen het landschap niet louter exploiteerden maar er juist een zéér specifieke, sacrale betekenis aan gaven.

Het land van de doden

Van de culturen die zich in Vlaanderen en Brabant in de loop van de late

prehistorie hebben ontwikkeld is in archeologisch opzicht veel aangetroffen, maar hun herkomst is decennialang het onderwerp geweest van een complexe discussie. Los van het feit of er nu daadwerkelijk migraties van bevolkingsgroepen uit andere delen van Europa aan ten grondslag hebben gelegen: binnen de prehistorie van onze gewesten kunnen verschillende cultuurfasen worden onderscheiden waarin bepaalde specifieke culturele uitingen dominant werden en oudere gebruiken naar de achtergrond verdwenen. Een belangrijk moment hierin werd gevormd door de introductie van de zogenaamde "Bekerculturen" in onze streken omstreeks 2600 v.o.t. Het ging hierbij om een martiale traditie die zich van de voorgaande culturen onderscheidde door de individuele begraafwijze waarbij de dode vaak onder een aarden grafheuvel werd begraven[2].

Voorbeeld van een klokbeker.

Naast de kenmerkende "klokbekers" waarnaar de traditie is vernoemd worden ook bijgiften gevonden die wijzen op het strijdbare karakter van deze "Klokbekerlieden": polsbeschermers (voor bij het boogschieten), vuurstenen doken en gepolijste bijlen. Met de Bekerculturen kwam het eerste metaal ook onze gewesten binnen, eerst koper en later brons. Op deze manier markeerden ze de overgang van onze streken van de Steentijden naar de zogenaamde Metaaltijden (2000 - 50 v.o.t.)[3].

Tijdens het vroegste fase van de Bronstijd liep de Klokbekercultuur geleidelijk over in de zogenaamde Hilversumcultuur, een cultuur die zich de bronsbewerking eigen had gemaakt en die haar doden begroef in relatief grote ringwalheuvels[4]. De grafvelden kenden per gemeenschap gemiddeld twee tot vijf grafheuvels waarin de gecremeerde resten van de overledenen werden bijgezet. Dergelijke grafheuvels zijn nog bewaard gebleven op de toppen van de heuvels in de Vlaamse Ardennen en in de Kempen. In Oost- en West-Vlaanderen zijn de heuvellichamen zelf door opzettelijke vernietiging verdwenen (zie "*Kruistochten tegen het land en zijn geschiedenis"*), maar tijdens de laatste decennia zijn de ondergrondse resten van vele honderden exemplaren via zogenaamde luchtfotografische prospectie ontdekt[5].

Het ritueel van de grafheuvels bleef in zwang tot omstreeks 1100 v.o.t. (het begin van de Late Bronstijd), toen onder impuls van Centraal-Europese invloeden het fenomeen van de zogenaamde Urnenveldencultuur zich liet gelden. De dragers van deze cultuur legden uitgestrekte grafvelden aan van een tiental tot soms meerdere honderden vlakgraven die verspreid lagen op een manier waarin geen uitgesproken organisatie kan worden ontdekt. De bijgiften waren in deze periode wat pover: veel méér dan een grafurne en één of twee bijpotjes werd aan de doden niet meegegeven. Een aantal graven had overigens wel een bovengrondse structuur in de vorm van

Gerestaureerde ringwalheuvel en grafheuvel met palenkrans te Hoogeloon – Zwarteberg.

een ronde of ovale grafheuvel of een vierkant monument. Waarschijnlijk ging het hier om speciale graven die toebehoorden aan significante voorouders, zoals bijvoorbeeld de mythische stichters van een gemeenschap.

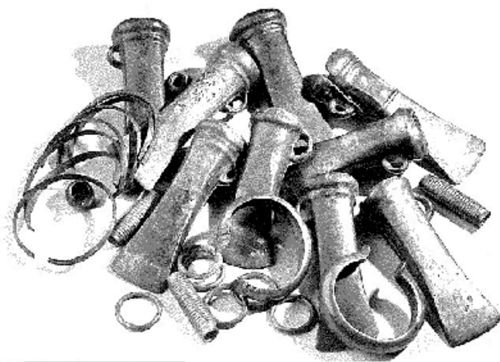
De grafheuvels en urnenvelden waren het werk van kleinschalige boerengemeenschappen die in grootfamilies of sibben samenleefden. Als locatie voor hun erven kozen ze de hogere dekzandruggen in het landschap, waarop ze hun akkers aanlegden en het vee weidden. Omdat de akkers na verloop van tijd uitgeput raakten werden de erven na een periode van ongeveer 20 jaar verlaten. Elders op de zandruggen werden dan nieuwe boerderijen en akkers aangelegd. Dit verschijnsel staat bekend als het fenomeen van de "zwervende erven". Terwijl de boerderijen zich iedere generatie op een nieuwe locatie gingen inplanten bevonden de corresponderende grafvelden zich op een vaste, relatief hoog gelegen en goed zichtbare plaats in het landschap, bijvoorbeeld op de overgang naar een lager gelegen beekdal. De urnenvelden mogen beschouwd worden als heuse necropolen waar rituele handelingen plaatsvonden die samenhingen met de vooroudercultus. Naast de zuiver rituele functie hadden ze ook een meer praktisch nut. Ze dienden namelijk ook als territoriaal markeerpunt voor de suprematie van een bepaalde gemeenschap over een bepaald gebied. In dit opzicht waren het niet zozeer de levenden als wel de *voorouders* die eigenaar waren van het land. In scherp contrast met de zwervende erven van de levenden

vormden de grafvelden een vast en eeuwig element in het landschap. Archeologisch onderzoek heeft uitgewezen dat deze grafvelden vaak eeuwenlang in gebruik bleven. Zo zijn er urnenvelden die een looptijd kennen vanaf de elfde tot en met de vijfde eeuw v.o.t., een slordige zeshonderd jaar of dertig generaties. De grafvelden vormden de schakel tussen het land en haar bewoners. Centraal in deze relatie stonden de voorouders, en de grafvelden die het landschap domineerden maakten aan nieuwkomers en lastige buren maar al te goed duidelijk wie de rechtmatige eigenaars waren van het territorium dat ze betraden! Het leidt geen twijfel dat deze grafvelden het onderwerp waren van talloze voorouderlijke mythen en legenden.

Dat de fascinatie voor de locaties van de urnenvelden ook in latere tijden bleef doorwerken blijkt uit de archeologische opgravingen er zijn uitgevoerd. In de Romeinse periode bleef het Vlaamse en Brabantse binnenland een weinig geromaniseerd, ruraal gebied. De toenmalige inheems-Romeinse gemeenschappen verschilden qua levenswijze weinig van de samenlevingen uit de Brons- en IJzertijd en het is in dit opzicht opvallend dat zij hun grafvelden en tempels vaak aanlegden in de directe nabijheid van de necropolen van hun prehistorische voorgangers. Concrete voorbeelden hiervan zijn onder meer bekend in Destelbergen en Velzeke.

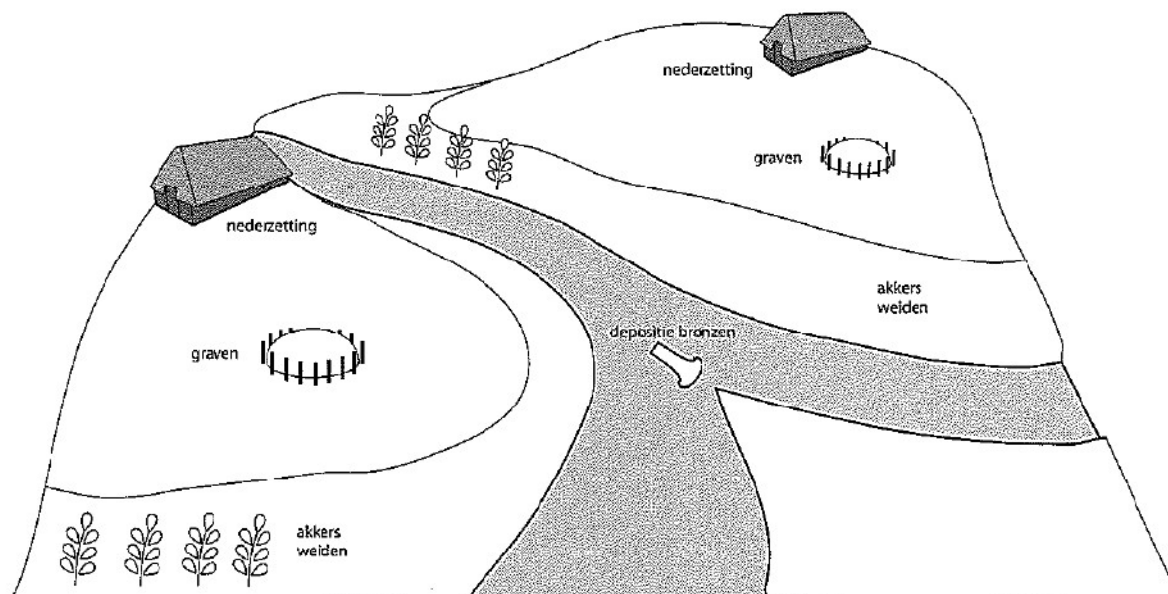
Ritueel depot

Niet alleen de grafvelden blijken het voorwerp te zijn geweest van een cultus. Daarnaast kan ook een tweede soort van rituelen via archeologische methoden worden gedocumenteerd. Overal in Vlaanderen en Brabant werden in de late prehistorie talloze vaak kostbare voorwerpen in de rivieren, beken en moerassen gedumpt. Vele tientallen objecten zijn in de loop van de twintigste eeuw aangetroffen tijdens baggerwerken in rivieren zoals de Schelde en de Maas. Rivieren, beken en moerassen fungeerden in de prehistorie waarschijnlijk niet alleen als grens tussen de verschillende gemeenschappen, maar ook als scheidingszones tussen de menselijke en de bovennatuurlijke wereld.

Het bronsdepot van Lutlommel.

Niet zelden werden waterlopen als woonplaatsen van de goden beschouwd; soms waren het zélf goden. Vele kostbare wapens, werktuigen en sierraden zijn dan ook in de loop van de prehistorie als offer aan het water toevertrouwd. Soms werden ze ook gewoon begraven, zoals bijvoorbeeld te Lutlommel is geconstateerd. Hierbij mag worden aangenomen dat dit gebeurde op plaatsen met een uitgesproken mythische of sacrale betekenis, bijvoorbeeld bij een heilige boom of op een open plaats in het bos. Het begraven van voorwerpen ging door tot in de Late IJzertijd, toen van de Bohemen tot Engeland zogenaamde *Viereckschanzen* werden opgericht. Het ging hierbij om vierkante terreinen die werden omringd door een aarden wal en een sloot waarbinnen zich ook een aantal houtbouwstructuren bevonden. Op het terrein bevonden

Landschap, territorium en depositie in de Bronstijd.

zich soms “rituele schachten” waarin wijgeschenken werden gedumpt. Een voorbeeld van een *Viereckschanze* is in Vlaanderen aangetroffen op de Alfsberg te Kontich (over het toponiem, zie “*Demonen in een mythisch landschap”*).

Uit dit alles blijkt dat het landschap voor de introductie van het christendom was beladen met een intrinsieke en sacrale betekenis. Deels had die betrekking op de bewoners ervan en hun voorouders (de grafvelden) en deels op de krachten die in het landschap zélf huisden (de deposities).

Volksverhuizingen en parochiestichtingen

Met de migraties van de Franken, Saksen en Friezen aan het eind van de Romeinse tijd kwam er een duidelijke breuk in de continuïteit van het grafritueel. In tegenstelling tot de Gallo-Romeinse bevolking zochten de nieuwkomers niet langer de nabijheid op van de oude necropolen voor het inplanten van hun eigen grafvelden[6]. Hieruit blijkt dat zij zichzelf als een afzonderlijke groep beschouwden met een uitgesproken eigen identiteit en afstamming. En deze was dus gedeeltelijk incompatibel met de reeds bestaande ordening van het land. Ironisch genoeg is het misschien juist deze bruuske mobiliteit geweest die hen uiteindelijk ontvankelijk zou maken voor het christendom. De band met het mythische landschap van hun eigen heimat werd verbroken, terwijl er geen tijd was om het nieuwe land van een ‘eigen’ geschiedenis te voorzien. Boven de grote rivieren, waar de stamlanden van deze nieuwkomers lagen, bleven de oude gebruiken langer doorleven en had het christendom meer moeite om de bestuurlijke elites van haar diplomatieke meerwaarde te overtuigen.

Toch blijkt ook geen negatieve waardering uit de handelingen van de Franken ten aanzien de oude urnenvelden. Over het algemeen werden ze gewoon met rust gelaten. De vroegste kerstening was dan ook louter gericht op de elites. In de Karolingische periode lijkt er nog een

relatieve tolerantie te hebben bestaan ten aanzien van de oude grafvelden en cultusplaatsen. Hoewel het aantal parochiestichtingen en ontginningen in deze periode aanzienlijk toenam, bestaan er tot op heden geen aanwijzingen voor een massale vernietiging van de voorchristelijke grafvelden in deze periode. Waarschijnlijk werden ze nog steeds als onderdeel van een mythische landschap gezien, dat nu wellicht niet langer het domein vormde van de voorouders maar van boze geesten en demonen. Een mengeling van vrees en respect hield de oude grafvelden grotendeels in stand.

Kruistochten tegen het land en zijn geschiedenis

De verdieping van het christendom ging in de loop van de Volle Middeleeuwen gepaard met een aantal expansieve bewegingen die men doorgaans onder de noemer "kruistochten" samenvat. Sommige hadden betrekking op de strijd tegen de ongelovigen in het "Heilige Land", andere waren gericht tegen de laatste heidense volksstammen aan de rand van de christelijke wereld. Minder bekend is de kruistocht was die werd gevoerd tegen het land zelf en zijn voorchristelijke geschiedenis. Niet met wapens maar met de ploeg zou de herinnering aan (en de dreiging van het herleven van?) een vervlogen heidens tijdperk op grote schaal worden uitgewist.

Mogelijk onder druk van de groeiende bevolking en de noodzaak om steeds grotere delen van het landschap aan de mens dienstbaar te maken werden de oude grafheuvels met de grond gelijk gemaakt. De urnenvelden van weleer werden omgeploegd en in akkerland omgezet. Enkel in perifere gebieden, die in gebruik bleven als heide, werd hun bestaan nog getolereerd. Toch was de voornaamste drijfveer achter deze grootschalige vernietiging niet van economische aard. Het was immers precies in deze periode dat het christendom zich maatschappelijk sterker ging verdiepen en doordrong tot in het dagelijkse leven van de gewone man. De parochiestructuur kreeg nu definitief gestalte: centraal in de nederzetting bevond zich de kerk met daarnaast een christelijke begraafplaats. Priesters lazen er wekelijks de mis, preekten het evangelie en dienden de sacramenten toe. Daaromheen vormde zich het parochiale dorp als een nieuwe sociale eenheid die de functies van de vroegere sibbe ging overnemen. Deze ingrijpende veranderingen in de kosmologische orde gingen gepaard met een verregaande rationalisering van het landschap. Het akkerareaal werd uitgebreid, kreken werden ingepolderd en beekdalen en moerassen werden gedempt.

Uiteindelijk ontstond op deze manier een nieuwe ordening van het landschap. In het centrum van de nieuwe kosmische orde stond de kerk met daaromheen het dorp, dat op zijn beurt te midden van de gecultiveerde akkers lag. Dit was de veilige gekerstende wereld waarin Gods volk leefde en werkte en waarin orde en beschaving heerste. Daaromheen lag een buitencirkel[7] met de afzichtelijke resten van wat eens had bestaan: zompige beekdalen, ondoordringbare moerassen en schrale heidevelden die nog niet zo lang daarvoor het toneel hadden gevormd voor een heidense vooroudercultus waarbij aan ongetemde natuurkrachten was geofferd. De oude grafheuvels waren een naargeestige herinnering aan deze onzalige tijden. Hier lag zonder meer het domein van de duivel! Het spreekt dan ook boekdelen dat

executieplaatsen en galgen vanaf de Middeleeuwen vaak juist op deze plaatsen werden opgericht.

Standbeeld van de Kempische kabouterkoning Kyrië te Hoogeloon. Kyrië woonde in de Kabouterberg, een grafheuvel op de Hogeloonse heide.

Demonen in een mythisch landschap

Bekend zijn de talloze volksverhalen, sagen en legenden die het Vlaamse en Brabantse land rijk is en waarvan er vele vanaf de negentiende eeuw zijn opgetekend. Dat het hierbij gaat om méér dan louter vermakelijke griezel-en/of wonderverhalen die op donkere winteravonden aan het haardvuur werden verteld is evenééns genoeglijk bekend. Los van de vele motieven die ons herinneren aan de Germaanse sagenwereld is ook de locatie waar een groot deel ervan is gesitueerd opmerkelijk. Talloze verschijningen van kabouters (alven), witte vrouwen (of alvinnen), reuzen (ook wel "hunnen" genoemd) zijn gesitueerd op de heide en vaak worden er ook specifieke toponiemen bij genoemd. Opmerkelijk is hierbij dat vele ervan verwijzen naar een berg, put[8] of donk. Enkele voorbeelden uit de Vlaamse en Nederlandse Kempen spreken in dit opzicht boekdelen: de Alverenberg bij Mol, de Hunnenbergen van Tessenderlo, de Kaboutersberg van Turnhout (ook wel Tuimelschen[9] berg genoemd), de Kattenberg van Knegsel, de Kattenput van Leende, de Witte Bergen van Baarle-Nassau of de reeds genoemde Alfsberg van Kontich ... . Uit de naamgeving blijkt een duidelijke relatie met de grafheuvels en cultusplaatsen uit de prehistorie in wiens nabijheid de vreemde en soms onzalige wezens uit de volksverhalen zich ophielden.

Het is maar al te zeer de vraag in hoeverre ook de inhoud van deze volksverhalen nog daadwerkelijk iets kan vertellen over het mythische landschap van weleer. In ieder geval is het duidelijk dat hier een proces van diabolisering aan het werk is geweest, waarin de christelijke clerus een actieve rol heeft gespeeld. In een aantal gevallen huisde de duivel zélf in de omgeving van het grafveld. In andere voorbeelden ging het dan weer om heksen of diabolische katten. Deze sagen hebben waarschijnlijk juist betrekking op plaatsen waar de heidense rituelen lang hebben doorgeleefd tot in christelijke tijden.

Er zijn echter ook sagen waarbij zich vriendelijkere wezens zoals kabouters of alven ophouden in de heuvels. In deze verhalen blijkt er veel minder sprake te zijn geweest van diabolisering, hoewel er ook donkere alven waren met wat duisterder trekjes. Lichte alven maakten zich echter niet zelden dienstbaar aan de gemeenschap in ruil voor offergaven, meestal bestaande uit voedsel. Wellicht ligt in deze verhalen een

bescheiden echo vervat van de relaties die de mensen in voorchristelijke tijden onderhielden met hun mythische voorouders en de geesten van het hen omringende land.

Besluit

In de late prehistorie bloeiden er in onze gewesten een aantal culturen die de voorlopers vormden van de Germaanse en Keltische stammengemeenschap zoals die omstreeks het begin van onze tijdrekening door de Romeinen werd aangetroffen. Uit historisch, paleogeografisch en archeologisch onderzoek naar de opbouw van het toenmalige landschap en de inplanting van nederzettingen, grafvelden en cultusplaatsen komt een patroon naar voor dat wijst op een duidelijke kosmologische ordening van de omgeving door deze heidense gemeenschappen. Hierin heeft met name de vooroudercultus een centrale rol gespeeld. Door middel van grafheuvels en andere sacrale monumenten hebben zij hun stempel gedrukt op het hen omringde landschap dat op deze manier zichtbaar werd overladen met betekenis en herinnering. Juist aan deze zichtbare herinnering werd vanaf de Volle Middeleeuwen door de christelijke geestelijkheid de oorlog verklaard. Hun strategie bestond uit de doelbewuste, grootschalige vernietiging van de oude heidense monumenten en de diabolisering van hun mythologische inhoud. Niettemin vinden we in de weinige grafheuvels die ons nog resten en de talloze naargeestige sagen die ermee verbonden zijn de zwakke echo's van het rituele en mythische landschap van weleer en haar heidense kosmologie!

N. Krekelbergh

Bronvermelding:

- AMPE C, BOURGEOIS J. *et al.: Cirkels in het land. Een inventaris van circulaire structuren in de provincies Oost- en West-Vlaanderen.* Gent, 1996.
- BOURGEOIS J.: *De Metaaltijden in Vlaanderen.* In: J. Art: Hoe schrijf ik de geschiedenis van mijn gemeente. Gent, 1999.
- HUIJBERS H.: *De vele dimensies van natte gebieden in de Middeleeuwen. 'Zand-Brabant' met de microregio Laarbeek-Helmond centraal.* In: Gerritsen F. & E. Rensink: Beekdallandschappen in archeologisch perspectief. Amersfoort, 2004.
- FONTIJN D.: *'Schatvondsten' uit de beekdalen. De interpretatie van metaaldeposities uit de Bronstijd.* In: Gerritsen F. & E. Rensink: Beekdallandschappen in archeologisch perspectief. Amersfoort, 2004.
- KOOIJMANS L. (red.): *Nederland in de prehistorie*. Amsterdam, 2005.
- PYCK W.: *De Kaboutermannekens in de Kempen.* In: Wende, Midzomer 2007, pp. 8-10.
- ROYMANS N., *Tribal societies of northern Gaul.* Amsterdam, 1990.
- ROYMANS N., *The cultural biography of urnfields and the long-term history of a mythical landscape.* In: Archaeological Dialogues, 1995-1.
- ROYMANS N. & F. GERRITSEN: *Landschap, ecologie en mentalités. Het Maas-Demer-Scheldegebied in een lange-termijnperspectief.* In: Fokkens, H. / R. Jansen (red.) 2002: *2000 jaar bewoningsdynamiek. Brons- en ijzertijdbewoning in het Maas-Demer-Scheldegebied*, Leiden, 2002.
- ROYMANS N. & THEUWS F.: *Long-term perspectives on land and people in the Meuse-Demer-Scheldt*

region (1100 BC – 1500 AD). An introduction. In: Theuws F. & Roymans R. (red.), Land and ancestors. Amsterdam, 1999.

---

1) Neolithicum of Jonge Steentijd: 5500-2000 v.o.t.
2) In vele streken van Europa luidde de komst van de Klokbekerlieden en hun grafheuvels het eind van de megalithische tradities in, zoals het geval is voor de hunnebedden in Drenthe.
3) De Metaaltijden zijn op hun beurt onderverdeeld in de Bronstijd (2000-800 v.o.t.) en de IJzertijd (800-50 v.o.t.).
4) Dit zijn grafheuvels met een perifere structuur rond het eigen heuvellichaam, bestaande uit een aarden wal en een gracht. Sommige heuvels hadden dan weer een andersoortige perifere structuur, zoals een palenkrans.
5) Bij de vernietiging werd het heuvellichaam en de wal geslecht en de gracht gedempt. Doordat deze grachtvullingen, die wat losser van structuur zijn dan de hun omringende natuurlijke bodem, een hoger waterophoudingsvermogen hebben groeien de gewassen boven zo'n fossiele gracht gedurende droge zomers beter dan op de rest van de akker. Op die manier tekenen zich donkere kringpatronen af in het gewas die vanuit de lucht kunnen worden herkend en gefotografeerd.
6) Er zijn ook uitzonderingen op deze regel zoals te Hoogeloon-Broekeneind en Casteren-De Kattenberg, waar de Merovingische grafvelden wel degelijk in de nabijheid van prehistorische urnenvelden zijn gelegen.
7) De grens met de binnencirkel had mogelijk ook een auditieve component: de beschaafde wereld lag binnen het bereik van de kerkklokken.
8) De vermelding van een put verwijst hier waarschijnlijk naar de aanwezigheid van graven.
9) We horen hierin het woord *tumulus* terug, wat Latijn is voor "grafheuvel".

